

MARIUSZ LAMPRECHT

Uniwersytet Łódzki

MAŁE MIASTA I ICH ROLA W ROZWOJU GOSPODARCZYM WOJ. ŁÓDZKIEGO

Abstract: Small Towns and their Role in the Economic Development of the Voivodship of Lodz. Evolution of small towns and their impact on the economy have for long been the object of study for geographers and economists. Small towns are specific elements within the settlement network. Difficult to define, highly diversified regionally, on the one hand falling into typical spatial forms, on the other however exhibiting a wealth of individual characteristics.

This article attempts to define the present role of small towns in the economic development of the Voivodship of Lodz. The significant share of these small (under 10 thousand residents) urban settlements, which account for nearly a half of all urban centres in the Voivodship of Lodz, as well as the dynamic character of this set of towns reflected in the changes in their number suggest that they play an active part in economic processes taking place in Central Poland. The analysis carried out shows that small towns are places losing in recent years the highest percentage of population of all localities within the Voivodship of Lodz. Their role consists mainly in performance of administrative functions for the surrounding areas. At the same time they are primary centres providing services for over 200 thousand people inhabiting nearly 25% of the voivodship's area, thus having a stimulating effect on the growth of business activity in their associated hinterlands.

Key words: small towns, urban development, settlement system.

Wprowadzenie

Znaczenie małych miast w rozwoju gospodarczym regionu jest od dawna przedmiotem zainteresowań geografów. Na szczególną i niekwestionowaną rolę, jaką odgrywają małe miasta w rozwoju obszarów wiejskich zwracano uwagę wielokrotnie (m.in. Heffner, 2000, 2002; Kłodziński 1997; Kusiński 1993; Michalski 1980; Stola 1988; Zaniewska 1978; Zdrojewski 1993) dowodząc, że istotna rola w zakresie relacji miasto-

wieś przypada małym miastom (siedzibom gmin). Od początku istnienia małych miast dokonywano w nich wymiany dóbr uzyskanych w procesie produkcji rolniczej na inne, z różnych względów atrakcyjne dla mieszkańców wsi. Małe miasta stały się w ten sposób nie tylko ośrodkami obsługującymi ludność wiejską, ale również ośrodkami życia społecznego i kulturalnego wsi, wpływając na przekształcenia krajobrazu, gospodarki i społeczeństwa.

Nie angażując się w dyskusję nad definicją miast, jednostek osadniczych, których złożoność i różnorodność stwarza także poważniejszy problem, jakim jest sama identyfikacja ośrodka miejskiego, warto zauważyć, że specyfika małego miasta i związane z nią trudności klasyfikacyjne są odpowiedzialne w dużej mierze za kłopoty w definiowaniu miasta. Małe miasta bowiem (podobnie jak wsie o przeszłości miejskiej) w wielu przypadkach podważają stosowanie dychotomicznego podziału osad ludzkich na miasto i wieś, na co wielokrotnie zwracano w Polsce uwagę (por. Sokołowski 1999b; Drobek 1999). Zróżnicowanie miast oraz zmienność ich form w czasie i przestrzeni powodują, że mimo licznych definicji biorących pod uwagę różne cechy miasta, żadna z nich nie jest powszechnie akceptowana (Sokołowski 1998) istotne jest jednak, wielokrotnie podkreślane to, że nieodłącznym atrybutem miasta jest posiadanie zaplecza, obszaru powiązanego gospodarczo z miastem, dla którego pełni ono funkcje centralne. Pozostawanie miasta w relacjach z otoczeniem jest przypuszczalnie wspólną cechą wszystkich miast, bez względu na czas i przestrzeń, w której funkcjonują. Pogląd ten wyraża się m.in. powszechnie stosowaną i uznaną już teorią bazy ekonomicznej. Do rozwoju miast w regionach nawiązują także inne teorie, m.in. biegunów wzrostu F. Perreuxa, która przyczyniła się do rozwoju takich narzędzi polityki regionalnej, jak koncepcja biegunów wzrostu czy koncepcja wsi kluczowych (m.in. Domański 1993; Drobek, Heffner 1994).

Pojęcie otoczenia miasta można rozumieć w trzech kategoriach: jako strefę obsługiwaną przez miasto, obszar współpracujący z miastem oraz obszar zmieniający się pod wpływem rozwoju miasta (rozprzestrzenianie się urbanizacji poza granice miast) (Maik 1992). Te trzy aspekty relacji miasto – obszar otaczający są ze sobą ściśle powiązane. Wymiar jakościowy i ilościowy tych relacji zależy od szerokiej gamy warunków lokalnych, w tym także od wielkości miasta. Najczęściej bowiem skala (potencjał grawitacyjny) ośrodka decyduje o jego wpływie na mieszkańców otaczających wsi. Im większe miasto tym silniejsze oddziaływanie na tereny wiejskie oraz lepsze możliwości rozwoju i wzrostu aktywności społeczno-gospodarczej mieszkańców wsi. Nie

znaczy to jednak, że małe miasta zostają zepchnięte na margines relacji miasto-wieś. Duża część aktywności i działań związanych z większymi miastami jest dokonywana i wykorzystywana w ośrodkach lokalnych, które nie tylko pośredniczą w możliwościach rozwoju, ale i przejmują większość z nich. Duże znaczenie ma bowiem także łatwość (bezpłatność) kontaktu ludności wiejskiej z miastem (Heffner 2002).

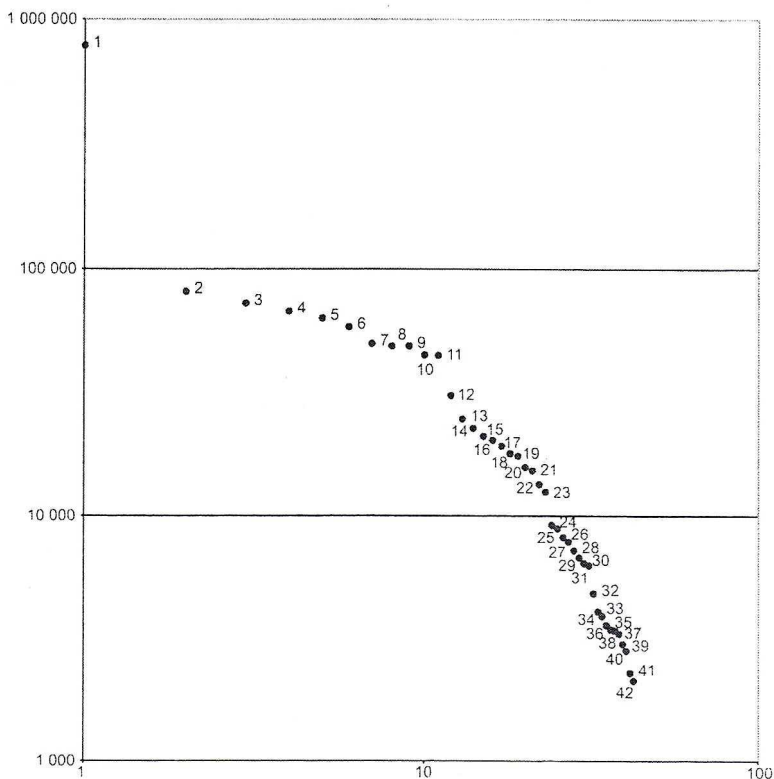
1. Zbiór małych miast woj. łódzkiego

W Polsce ustanowienie miasta (nadanie praw miejskich) ma w dużej mierze charakter formalnoprawny, choć brak jest jasno określonych kryteriów decydujących o zaliczeniu miejscowości w poczet miast. Zmienność warunków społeczno-ekonomicznych rozwoju miast oraz istotna rola tzw. zaszczości historycznych, które wciąż odgrywają w gospodarce małych miast znaczną rolę, powodują, że liczba miast w Polsce jest wciąż zmienna w czasie. Po dość znacznych wahaniach jej liczby w okresie powojennym w latach 1977-2001, liczba miast w Polsce wzrosła z 808 do 884 ośrodków, tj. o 76 miast. Na przyrost złożyły się 82 nadania praw miejskich oraz 6 przypadków pozbawienia miejskiej samodzielności przez przyłączenie do innego miasta. Nie odnotowano żadnego przypadku odebrania praw miejskich, czyli degradacji miasta do rangi wsi. Na zjawisko powstawania kolejnych nowych miast (najczęściej w wyniku restytucji utraconych w przeszłości praw miejskich) nakłada się ogólna tendencja „przechodzenia” największych małych miast do grupy miast średnich. Dynamika zmian miejskiej sieci osadniczej niemal w całości jest efektem „wędrowek” w hierarchii osadniczej ośrodków najmniejszych – małych miast i wsi (por. Drobek 2002; Szymańska 1998; Drobek, Heffner 1993).

Podobny przebieg mają przemiany miejskiej sieci osadniczej woj. łódzkiego. Po dość znacznych wahaniach liczby miast w okresie międzywojennym i w pierwszych latach po II wojnie światowej, przemiany miejskiej sieci osadniczej województwa polegały na wzroście liczby miast. Były to przypadki restytucji praw miejskich: Pajęczno (1958), Drzewica (1987), Działoszyn (1994), Kamieńsk (1994) oraz powstanie nowego miasta Żelowa (1957). W rezultacie w woj. łódzkim znajdują się obecnie 42 miasta, a kolejne ubiegają się o przywrócenie praw miejskich (Rzgów i Parzęczew).

Najczęściej stosowane kryteria grupujące miasta w podzbiory na zasadzie podobieństw opierają się na cechach wielkościowych miast, a zwłaszcza liczbie mieszkańców. Zaliczenie miejscowości do grupy

miast małych, średnich lub dużych ma charakter względny, dlatego rozbieżność w przyjmowaniu górnej granicy odróżniającej małe miasto od średniego jest znaczna i zawiera się w przedziale od góry zamkniętym liczbą nawet 50 tys. mieszkańców (Heffner 2002). Najczęściej jednak za miasta małe uważa się miejscowości z najwyżej 10-20 tys. a niekiedy 25 tys. mieszkańców (m. in. Dziewoński 1962; Ginsbert 1965; Kachniarz 1993; Malanowski 1964; Sokołowski 1999b). Górną granicą małego miasta, ze względu na dostępność statystyk, jest często liczba ułatwiająca prowadzenie badań. Należy jednak pamiętać, że o wielkości miasta decydują m.in. uwarunkowania historyczne i przestrzenne, a zaludnienie danego obszaru warunkuje relatywizację wielkości miasta.

Ryc. 1. Wielkość miast na obszarze woj. łódzkiego w 2002 r.

Źródło: Opracowanie własne na podstawie *Rocznika statystycznego województwa łódzkiego*, GUS, 2003. Uwaga: Numeracja odpowiada miastom w tabeli 1.

Rozkład miast woj. łódzkiego według wielkości kolejności wskazuje nie tylko na dość słaby rozwój sieci miejskiej pod względem gęstości i harmoniczności („luka” między Łodzią a kolejnym miastem), ale także uwidacznia indywidualny dla woj. łódzkiego podział miast na grupy wielkościowe (ryc. 1).

Pomijając dominującą Łódź, w zbiorze miast województwa wyróżniają się co najmniej trzy podgrupy. Pierwszą stanowią miasta nr 2-11 (Piotrków Trybunalski -Sieradz) mieszczące się w typowym przedziale 100-50 tys. mieszkańców, drugą – miasta nr 12-23 liczące od ok. 30 tys. do poniżej 10 tys. mieszkańców (Łowicz – Brzeziny). Ostatnia grupa miast najmniejszych, (mniej niż 10 tys. osób), dzieli się dość wyraźnie na dwa mniejsze zbiory: osady liczące 5-10 tys. (Żychlin – Sulejów) oraz poniżej 5 tys. mieszkańców (Krośniewice – Szadek) (tab. 1).

Zaliczenie do zbioru małych miast jednostek liczących nie więcej niż 10 tys. mieszkańców koresponduje z badaniami prowadzonymi w ra-

Tabela 1

Miasta woj. łódzkiego według liczby ludności w 2002 r.

Lp.	Miasto	Ludność	Lp.	Miasto	Ludność
1	Łódź	785 134	22	Koluszki	13 430
2	Piotrków Trybunalski	80 923	23	Brzeziny	12 493
3	Pabianice	72 444	24	Żychlin	9 151
4	Tomaszów Mazowiecki	67 592	25	Wieruszów	8 858
5	Bełchatów	63 208	26	Zelów	8 173
6	Zgierz	58 300	27	Poddębice	7 839
7	Radomsko	49 777	28	Tuszyn	7 212
8	Kutno	48 688	29	Działoszyn	6 767
9	Skierniewice	48 666	30	Pajęczno	6 428
10	Zduńska Wola	44 948	31	Sulejów	6 288
11	Sieradz	44 621	32	Krośniewice	4 836
12	Łowicz	30 696	33	Drzewica	4 084
13	Wieluń	24 609	34	Przedbórz	3 919
14	Opoczno	22 607	35	Warta	3 588
15	Ozorków	20 970	36	Stryków	3 446
16	Aleksandrów Łódzki	20 225	37	Złoczew	3 417
17	Łask	19 149	38	Biała Rawska	3 305
18	Rawa Maz.	17 853	39	Uniejów	3 004
19	Konstantynów Łódzki	17 516	40	Kamieńsk	2 814
20	Łęczyca	15 735	41	Błaszki	2 294
21	Głowno	15 245	42	Szadek	2 130

Źródło: Rocznik statystyczny województwa łódzkiego, GUS 2003.

mach Centralnego Programu Badawczo-Rozwojowego na grupie miast polskich liczących do 20 tys. mieszkańców. Badania te wykazały bowiem, że ogólną cechą miast z przedziału 10-20 tys. mieszkańców są charakterystyki zbliżone już do miast średnich¹. Jeśli wyznaczenie górnej granicy zbioru miast małych ma charakter względny, to określenie dolnej granicy małego miasta jest proste, gdy zostanie wzięte po uwagę kryterium administracyjne (posiadanie praw miejskich). Należy jednak zaznaczyć, że kryterium administracyjne jest w tym przypadku często krytykowane. Kryterium to uznawane jest za nieodpowiednie ze względu na trudno zauważalną różnicę między najmniejszymi miastami a rozwiniętymi funkcjonalnie i morfologicznie ośrodkami wiejskimi. Trudności klasyfikacyjne mogą sprawiać m.in. miasta zdegradowane do rzędu wsi, których w samym tylko woj. łódzkim jest co najmniej 60, a które w ogromnej większości pełnią obecnie funkcję administracyjną wsi gminnych, odgrywając przynajmniej w tym jednym wymiarze rolę ośrodków lokalnych². Niewątpliwie posiadanie praw miejskich odgrywa rolę w rozwoju osady, przekłada się na relacje między ośrodkiem a jego zapleczem. Nadanie praw miejskich osadzie, czy nawet obiecanie ich restytucji, działa aktywizująco na jej mieszkańców, traktowane jest przez władze lokalne i miejscową społeczność jako impuls rozwoju (Drobek, Heffner 1993). Samo pojawianie się coraz większej liczby miast na mapie osadniczej naszego kraju na skutek starań samorządów i społeczności lokalnych może świadczyć o tym, że posiadanie praw miejskich przekłada się na wymierne korzyści.

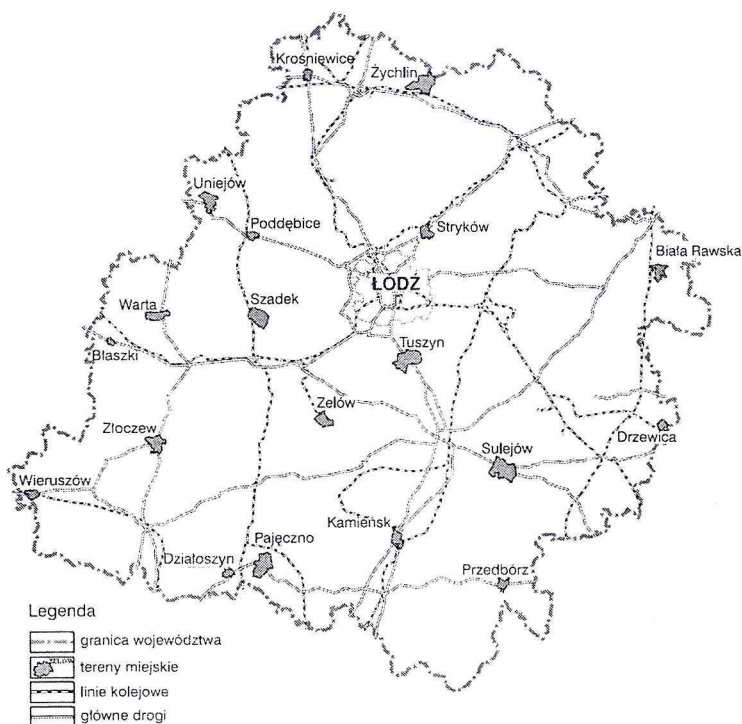
Wydzielony na podstawie kryterium administracyjnego i wielkościowego, zbiór małych miast woj. łódzkiego liczących do 10 tys. mieszkańców, obejmuje 19 miejscowości (ryc. 2). Miasta te stanowią 45% liczby wszystkich miast województwa.

Procesy rozwoju miast i miasteczek ziem środkowopolskich, podobnie jak i na innych obszarach Polski, były uzależnione od wielu czynników: politycznych, gospodarczych i społecznych (Kulesza, Koter 1998). Obszar Polski Środkowej podlegał w przeszłości wpływom obszarów sąsiednich: Wielkopolski, Kujaw, Mazowsza, Małopolski

¹ Badania w ramach Centralnego Programu Badawczo-Rozwojowego (CPBR) 13.1 *Poprawa funkcjonowania gospodarki miejskiej* zostały przeprowadzone w latach 1986-1990. Ich celem było zbadanie stanu przestrzennego zagospodarowania małych miast i zachodzących w nich przemian oraz na tej podstawie rozwinięcia zasad i metodyki planowania przestrzennego w dostosowaniu do specyfiki tej klasy miast (Kachniarz 1993).

² W woj. łódzkim można doliczyć się co najmniej 61 miast zdegradowanych, biorąc pod uwagę liczbę lokacji ogółem (w tym lokacje nieudane oraz miasta znajdujące się obecnie w granicach administracyjnych innych ośrodków miejskich).

i Śląska, dlatego jego cechą była przejściowość, zarówno w aspekcie gospodarczym, kulturowym i społecznym. Drogi rozwoju małych miast były zróżnicowane, a miejska sieć osadnicza woj. łódzkiego do dziś nosi w sobie znamiona przeszłości. Większość z obecnych małych miast województwa traciła w przeszłości prawa miejskie (14 ośrodków), po czym następowała ich restytucja. Częste przypadki utraty statusu miasta oraz przywracanie miejskich przywilejów odzwierciedlają burzliwą historię gospodarczą nie tylko tych miasteczek, ale całego regionu Polski Środkowej. W historii woj. łódzkiego 129 razy nadawano przywileje miejskie 103 miejscowościom. Do rekordzystów należą Biała Rawska i Poddębice, którym trzykrotnie nadawano prawa miejskie. Do dziś przetrwały 42 miasta, spośród których 22 ośrodki mają nieprzerwanie prawa miejskie od momentu ich nadania (w tym 5 miast do 10 tys. mieszkańców) (Sobczyński, Głowacka 2000).

Ryc. 2. Małe miasta (do 10 tys. mieszkańców) w woj. łódzkim w 2002 r.

Źródło: Opracowanie własne.

Współczesny zbiór małych miast woj. łódzkiego wykazuje znaczne zróżnicowanie pod względem metryki: do najstarszych należą Uniejów, Pajęczno, Przedbórz oraz Sulejów, o których pierwsze wzmianki pochodzą z XII w. Najmłodsze to Drzewica, Zelów i Złoczew – pierwsze wzmianki z XV w. Prawa miejskie najwcześniej, bo w XII w, otrzymały: Pajęczno, Sulejów, Szadek, Uniejów oraz Warta, najpóźniej natomiast wspomniany już Zelów – w 1957 r. Przed nadaniem praw miejskich były to w większości wsie, z wyjątkiem Sulejowa i być może Szadka oraz Przedborza, które mogły być miastami przedlokacyjnymi (Kulesza, Marszał 1998).

Rozwój gospodarczy małych miast woj. łódzkiego dobrze oddają słowa A. Harańczyk: „Miasta powstają, rozwijają się, przechodzą kryzysy, niekiedy upadają by po pewnym czasie znów się podźwignąć. Nie istnieje bowiem „docelowy stan” miasta, do którego prowadzi jego rozwój, lecz każdy stan jest tylko stanem przejściowym, punktem wyjścia do dalszych przeobrażeń, do następnego etapu rozwoju” (Harańczyk 1998).

2. Znaczenie małych miast w rozwoju gospodarczym woj. łódzkiego

Miasto nie jest tylko narzędziem zaspokajania potrzeb regionu, przeciwnie – często jego obecność staje się czynnikiem aktywnie kształtującym przestrzeń otaczającą miasto. Kondycja małych miast przekłada się na rozwój obszarów otaczających i odwrotnie, bowiem rozwój miasta ze względu na ścisłe powiązanie z szeroko pojętym otoczeniem, nawiązuje do przemian w tym otoczeniu.

Potencjał ludnościowy (grawitacyjny) jest uważany za czynnik mający wpływ na zasięg oddziaływania ośrodka. Małe miasta woj. łódzkiego zajmują zaledwie 7,3% powierzchni swoich gmin, gromadząc jednocześnie aż 44,3% ich ludności. W tej skali są to istotne miejsca koncentracji ludności, wyróżniające się w wiejskim otoczeniu. Potencjał gospodarczy zasobów ludzkich małych miast wyrażony wiekiem produkcyjnym jest jednak przeciętny. Średnio małe miasta gromadzą 43,3% ludności gmin w wieku przedprodukcyjnym, 46,7% w wieku produkcyjnym oraz 44,3% w wieku poprodukcyjnym. Są to wartości proporcjonalne do udziału ludności miejskiej w ogólnej liczbie ludności gminnej. W tym wymiarze nie ma więc istotnej różnicy między małymi miastami a ich wiejskim otoczeniem. Jednak obciążenie ekonomiczne ludności małych miast wyrażone liczbą osób w wieku nieprodukcyjnym przypadających na 100 osób w wieku produkcyjnym wynosi średnio 58,5 osoby

i jest znacznie lepsze niż na wsi, gdzie wskaźnik ten wynosi 74,2 osoby. Warto podkreślić, że widać w tym zakresie poprawę w stosunku do lat ubiegłych (obciążenie ekonomiczne w małych miastach wynosiło średnio 60,7 w 2000 r. oraz 59,0 w 2001 r.). Jest to jednak tendencja wspólna zarówno dla miast ogółem, jak i dla całego województwa.

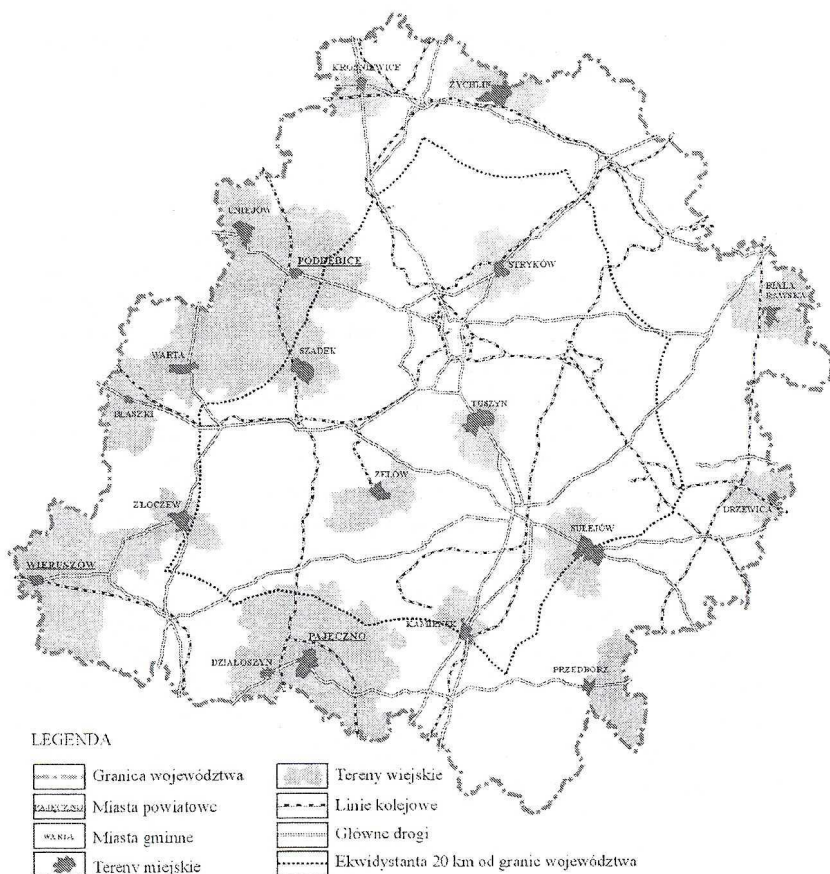
We wszystkich małych miastach oprócz Pajęczna, Poddębic, Wieruszowa oraz Białej Rawskiej występuje ujemny przyrost naturalny. Liczba ludności małych miast ogółem zmniejszyła się z tego powodu o 0,2% w 2002 r. W skali województwa (wyłączając z analizy Łódź, miasto o innej skali problemów gospodarczych), jest to wartość największa, bowiem ogółem w miastach województwa liczba mieszkańców zmniejszyła się w sumie o 0,14%, a w województwie o 0,19%. Wartość tego wskaźnika dla miast, z pominięciem zarówno Łodzi, jak i miast małych jest jeszcze niższa i wynosi 0,11%.

Równie niekorzystne wartości w małych miastach przybiera saldo migracji. W wyniku migracji utraciły one 0,21% populacji w 2002 r. Tymczasem ogółem woj. łódzkie straciło 0,06% populacji, natomiast miasta województwa łódzkiego 0,13%. Nie uwzględniając Łodzi oraz małych miast, województwo utraciło 0,03% mieszkańców, natomiast pozostałe miasta regionu ogółem 0,05%. Mimo to, że małe miasta są w hierarchii osadniczej „najbliżej” obszarów wiejskich (które mają dodatnie saldo migracji), wyludniają się bardziej niż każde z pozostałych obszarów województwa (nie licząc Łodzi i biorąc pod uwagę liczby względne). Stawia to przyszłość potencjału ludnościowego małych miast pod znakiem zapytania i może być świadectwem niskiej atrakcyjności małych miast w świadomości mieszkańców regionu.

Niewątpliwie jedną z najważniejszych funkcji, przez którą miasto, nawet najmniejsze ma wpływ na region, jest funkcja administracyjna, którą miasto pełni wobec obszaru otaczającego. Funkcja ta wytwarza „odgórnie” powiązania między miastem i regionem, wyznaczając jednocześnie rangę miasta w strukturze osadniczej. Funkcja administracyjna stymuluje rozwój obsługi komunikacyjnej, handlowej itd., będąc tym samym jedną z ważniejszych w aspekcie powiązań miasta z zapleczem (Matczak 2002; Świąć 1994). Można przyjąć, że każde małe miasto woj. łódzkiego odgrywa istotną rolę w rozwoju swego otoczenia, bowiem wszystkie małe miasta województwa są stolicami gmin miejsko-wiejskich, mają więc administracyjnie przypisane zaplecze³. Ponadto trzy

³ Funkcja administracyjna podporządkowuje miastu określony obszar, którego mieszkańcy w sprawach służbowych muszą się z nim kontaktować, przez co kształtuje się strefa jego wpływów. Kontakty służbowe mieszkańców zaplecza z urzędami zlokalizowanymi

miasta (Pajęczno, Poddębice, Wieruszów) są stolicami powiatów, co większa zasięg ich oddziaływania. Jednocześnie żadne z małych miast nie graniczy bezpośrednio z innym miastem, a tylko w przypadku dwóch miasteczek tereny ich administracyjnie przywiązane zaplecza (gminy)

Ryc. 3. Obszary administracyjnie podporządkowane małym miastom w woj. łódzkiego

Źródło: Opracowanie własne.

w mieście wywołują efekty mnożnikowe, ponieważ w dość krótkim czasie stymulują rozwój obsługi komunikacyjnej, handlowej, gastronomicznej itp. W ten sposób funkcja komunikacyjna pobudza, w wielu segmentach życia społeczno-ekonomicznego, zacieśnianie związków miasta ze swoim zapleczem (Malczak 2002).

graniczą z innym miastem (gmina Stryków granicząca z Głownem i Łodzią oraz gmina Sulejów granicząca z Piotrkowem Trybunalskim). Tylko w tych trzech przypadkach zaplecze małych miasteczek podlega bezpośredniemu wpływowi większych, wymienionych już miast. Łącznie teren administracyjnie powiązany z małymi miastami stanowi znaczny obszar liczący niespełna 1/4 powierzchni województwa (24,2%).

Istotna jest lokalizacja małych miast i ich zapleczy. Większość z nich, bo aż 13 znajduje się w zewnętrznym pasie województwa (do 20 km od granic), a kolejne 3 (Kamieńsk, Sulejów i Szadek) na pograniczu lub w jego bezpośrednim sąsiedztwie (ryc. 3).

Istnienie małych miast z dala od większych ośrodków miejskich potwierdza to, że małe miasta województwa są ogniwem pośrednim między dużym miastem i wsią. Położenie małych miast na peryferiach regionu i zastępowanie w ten sposób miast większych w obsłudze tych obszarów, podkreśla rangę miasteczek w sieci osadniczej. Bez wątpienia miejsce lokalizacji jest istotnym elementem kształtującym wpływ małych miast na rozwój regionu.

Nie mniej ważną funkcją małych miast omawianego województwa są usługi świadczone na rzecz otaczającego obszaru. Funkcja usługowa oraz handel od najdawniejszych czasów były tymi elementami gospodarki, przez które wyróżniała się ranga miasteczek. Współczesne małe miasta to w przeszłości najczęściej ośrodki rynku lokalnego związane z cyrkulacją towarów i działalnością usługową. Obszar dzisiejszego woj. łódzkiego był od dawna zdominowany przez niewielkie miasteczka pełniące przede wszystkim funkcję usługową. Oprócz kilkunastu istniejących do dziś, wymienić można kilkadziesiąt, które obecnie są wsiami, m.in.: Bolesławiec, Brzeźnica, Burzenin, Lutomiersk, Lututów, Rozprza, Szczerców, Wolborz, Inowłódz, Piątek, Rzgów, Sobota, Ujazd. Korelację między funkcją usługową pełnioną przez małe miasto a jego kondycją gospodarczą potwierdza częste zjawisko stagnacji ekonomicznej miasteczek na skutek utraty bądź załamania się podstaw dla funkcji usługowej pełnionej na rzecz obszaru otaczającego. Przyczyn zachwiania równowagi gospodarczej małych ośrodków usługowych w województwie było wiele: coraz większa emancypacja wsi, procesy industrializacji na przełomie XIX i XX w. (które pozbawiły małe miasta znacznego zakresu rzemieślniczej produkcji dóbr dla wsi), wojny prowadzące często do całkowitego niemal zniszczenia zasobów materialnych i ludzkich małych miast, decyzje polityczne zaborcy czy wreszcie negatywne skutki założeń i rozwoju gospodarczego okresu socjalizmu. Wprowadzone wówczas, do ukształtowanego historycznie ustroju prawnego i autono-

mii gospodarczej, wzorce scentralizowanego kierowania małych miasteczek przecięły dawne podstawy egzystencji miast.

Reforma podziału administracyjnego w 1973 r. wpłynęła pozytywnie na rozwój małych miast. Powrót gmin do rangi podstawowej jednostki administracyjnej, ożywił w małych miastach rangę ośrodka centralnego. Powstało lub odrodziło się wiele instytucji wiążących ludność otoczenia z miastem: banki spółdzielcze, zbiorcze szkoły gminne, gminne ośrodki kultury, spółdzielnie zaopatrzenia i zbytu, punkty skupu płodów rolnych itp. (por. Świąć 1994). Dziś w małych miastach i we wszystkich miastach województwa łódzkiego, występuje funkcja usługowa. Dziesięć małych miast reprezentuje typ funkcjonalny usługowy (Poddębice, Tuszyn, Pajęczno, Krośniewice, Przedbórz, Warta, Biała Rawska, Uniejów, Kamieńsk, Błaszki). Również w kolejnych sześciu funkcja usługowa ma istotny udział (Stryków, Sulejów, Szadek, Żelów, Żychlin to miasta usługowo-przemysłowe, natomiast Złoczew reprezentuje typ usługowo-rolniczy) (Szafrąńska 2000). W małych miastach koncentruje się 28% szkół podstawowych oraz 66,7% gimnazjów znajdujących się na obszarach ich gmin, a także prawie wszystkie licea i pozostałe szkoły średnie. Małe miasta gromadzą też większość aptek w swoich gminach (94,7%), oraz większość ośrodków opieki zdrowotnej (69,6%) w tym niemal wszystkie przychodnie (96,9%). Sześć miast (Wieruszów, Warta, Przedbórz, Poddębice, Pajęczno, Tuszyn) ma ponadto szpitale o łącznej liczbie łóżek 1113. Małe miasta gromadzą ponad 71% sklepów położonych na terenach przypisanych im gmin, co powoduje, że na 1 sklep na terenach miejskich przypadają 52 osoby, znacznie mniej niż na terenach wiejskich, gdzie wskaźnik ten wynosi 167 osób.

Małe miasta są niewątpliwie najlepiej wyposażonymi w usługi ośrodkami w podlegających im gminach.

O roli miasta w gospodarce regionu w dużym stopniu decyduje też przemysł. Rozwój miast i ośrodków przemysłowych wpływa bowiem na zagospodarowanie przestrzenne obszarów będących w zasięgu bezpośredniego oddziaływania (rozrost miasta, wzrost zatrudnienia i siły nabywczej ludności regionu oraz przyciąganie nowych gałęzi produkcyjnych), a także na strukturę przestrzenną obszarów położonych w dużej od nich odległości, przez np. rozwój funkcji rekreacyjnych, obsługujących ludność miejską zatrudnioną w przemyśle. W miastach woj. łódzkiego widoczna jest koncentracja działalności przemysłowej, której udział maleje wraz ze wzrostem miasta. Trzy spośród czterech miast, w których występuje dominacja funkcji przemysłowej (typ funkcjonalny przemysłowo-usługowy) liczą poniżej 10 tys. mieszkańców

(Działoszyn, Drzewica, Wieruszów). Ponadto funkcja przemysłowa (typ usługowo-przemysłowy) występuje jeszcze w 5 miasteczkach: (Stryków, Sulejów, Szadek, Żelów, Żychlin) (Szafrńska 2000).

Znacznie mniejsze znaczenie w rozwoju miast woj. łódzkiego ma funkcja rolnicza, która podobnie jak funkcja przemysłowa, wyraźnie koncentruje się w mniejszych miastach. Rolnictwo, które często posądza się o istotną jeszcze rolę w gospodarce małych miast, ma jednak małe znaczenie. Funkcja rolnicza w widoczny sposób występuje w jednym miasteczku (Złoczew), nie ma ona także istotnego znaczenia w miastach liczących powyżej 5 tys. mieszkańców (Szafrńska 2000).

Niestety, naszkicowany wyżej dość korzystny obraz wyposażenia małych miast w funkcje, które podnoszą rangę miasteczek w sieci osadniczej i sprzyjają obsłudze obszarów otaczających zakłócają niekorzystne zmiany w liczbie podmiotów gospodarczych funkcjonujących na obszarach małych miast. Na ogólną liczbę podmiotów gospodarczych funkcjonujących na terenach gmin małych miast w woj. łódzkim w 2000 r. 65% (9359 z 14 409 podmiotów) było zlokalizowanych w małych miastach. W 2001 r. w małych miastach znajdowało się łącznie 63,5% podmiotów gospodarczych (9225 z 15045), a w 2002 r. już tylko 63% firm (9 975 z 15832). Oznacza to, że przyrost przedsiębiorstw jest średnio większy na terenach wiejskich sąsiadujących z małymi miastami, niż w samych miastach. Prowadzi to do spadku rangi miasteczek, które coraz słabiej wyróżniają się z otaczających obszarów, i być może mają coraz mniejsze znaczenie wśród mieszkańców woj. łódzkiego, którzy wolą inwestować poza tymi ośrodkami. Istotne jest jednak to, że w omawianych latach przyrost firm na terenach wiejskich podporządkowanych administracyjnie małym miastom był większy niż na pozostałych terenach wiejskich woj. łódzkiego. Mimo niewielkiego przyrostu firm w samych miasteczkach, może to świadczyć o ich aktywizującej roli w rozwoju obszarów wiejskich.

Podsumowanie

Rozwój relacji między miastem a jego otoczeniem podlega nieustannej ewolucji. Decydującą rolę w rozwoju powiązań ma jednak samo miasto i jego możliwości zaspokajania potrzeb mieszkańców regionu, co warunkuje z kolei rozwój miasta. Znaczną rolę odgrywa tzw. wartość lokalizacyjna miast, czyli korzyści, jakie przedsiębiorstwa, instytucje społeczne i ludzie osiągają przez swą lokalizację w mieście. Wartość lokalizacyjna miast, tak jak i same miasta, podlega ewolucji – zmienia się

wraz z lokalizacją nowych inwestycji (zależąc od skali tych przedsięwzięć) zarówno w samym małym mieście, jak i jego otoczeniu (por. Domański 1976). Wraz z rozwojem miasta ulegają zmianie jego relacje z bezpośrednim otoczeniem, a strefa otaczająca miasto zmienia się pod jego wpływem. Oczywiście na obszar pozostający pod wpływem małego miasta nie oddziałuje wyłącznie ten jeden ośrodek, a miasto w różnych aspektach swego oddziaływania może mieć odmienny zasięg przestrzenny i jakościowy. Inne powiązania przestrzenne wynikają z pełnionej przez małe miasto funkcji administracyjnej, a inne np. ze specjalistycznej funkcji przemysłowej.

Niewątpliwie małe miasta pozostają ważnym elementem układu osadniczego i gospodarczego województwa, będąc miejscem istotnej koncentracji usług i ludności. Stanowią podstawowe miejsce obsługi ponad 200 tys. osób zamieszkujących prawie 25% powierzchni województwa. Wiele wskazuje jednak na to, że wpływ małych miast na obszary otaczające opiera się w głównej mierze na funkcji administracyjnej, która w sposób formalny wiąże mieszkańców wsi z tymi ośrodkami i przyczyniła się do bardziej rozbudowanego zestawu usług dla ludności.

Zachowania przestrzenne ludności mogą wskazywać na niekorzystne przemiany gospodarcze małych miast i zmniejszający się ich wpływ na gospodarkę regionu. Ujemne saldo migracji oraz ujemny przyrost naturalny powodują, że są to (pomijając Łódź) najbardziej wyludniające się obszary w województwie. Zmiany w koncentracji podmiotów gospodarczych na przestrzeni ostatnich lat, wskazują na wyższą atrakcyjność lokalizacyjną (i większą inicjatywę mieszkańców) obszarów wiejskich stanowiących zaplecze małych miast niż samych ośrodków miejskich i pozostałych obszarów wiejskich woj. łódzkiego. Należy pamiętać, że przedstawione liczby i wskaźniki zostały uśrednione dla wszystkich miasteczek województwa, gdyż istnieją indywidualne przykłady bardziej dynamicznego rozwoju małych miast, takich jak Tuszyn i Stryków⁴. Niekorzystne zjawiska w mniejszym stopniu zachodzą też w miastach

⁴ Miasteczka te znalazły się kolejno na pierwszym i drugim miejscu w woj. łódzkim w rankingu atrakcyjności inwestycyjnej polskich małych miast nie będących siedzibami władz wojewódzkich ani władz powiatowych, przeprowadzonym w 2001 r. (zajmując kolejno 61 i 107 miejsce na 508 możliwych w klasyfikacji ogólnopolskiej). Podstawą rankingu były dane z różnych instytucji (Główny Urząd Statystyczny, Ministerstwo Finansów, Narodowy Bank Polski, Państwowa Agencja Inwestycji Zagranicznych) pozwalające uwzględnić następujące kryteria: chłonność rynku lokalnego (wielkość tego rynku, zaemożność społeczności lokalnej, poziomem jej aktywności gospodarczej), jakość rynku pracy (poziom wykształcenia mieszkańców, obecność i jakość instytucji naukowych, badawczych i edukacyjnych), klimat społeczny (aktywność społeczna, inicjowanie instytucji społeczeństwa obywatelskiego, stabilność polityczna), infrastruktura techniczna (stan dróg i sieci telekomunikacyjnych, dostępność mediów energetycznych, urządzenia i instalacje

powiatowych: Pajęcznie, Poddębicach i Wieruszowie. Jednak większość małych miast województwa to słabe punkty na mapie gospodarczej regionu, o niskim potencjale rozwoju i niewielkim wpływie na życie gospodarcze obszarów sąsiednich, (por. *Potencjał rozwojowy...*, 2000).

Trudno ocenić czy kilkusetletnia tradycja działalności usługowej, handlowej, rzemieślniczej oraz przemysłowej w małych miastach pozostaje w stanie pewnego „uśpienia”, stagnacji, czy też można mówić o regresie gospodarczym małych miast. Nie oznacza to, że dalszy rozwój gospodarczy małych miast i rozwój relacji małe miasto – obszary wiejskie jest niemożliwy. Szansą dla ich rozwoju jest w dalszym ciągu funkcja administracyjna oraz korzystna lokalizacja, (w większości przypadków z dala od większych ośrodków miejskich). Nawet najmniejsze miasta mają wciąż możliwość pełnienia istotnej funkcji w trwającym okresie silnych przemian gospodarczych. Mogą być przede wszystkim generatorem rozwoju wsi, otwierając jej gospodarkę na napływający z zewnątrz kapitał. Mogą także przejąć ludność wiejską zmuszoną do odejścia od zawodów rolniczych. Być może szansa pobudzenia drobnej lokalnej przedsiębiorczości nie wszędzie została jeszcze dostrzeżona czego skutkiem są bardzo wolne przeobrażenia gospodarcze w małych miastach, jednak czas działa na niekorzyść wielu małych miasteczek.

Literatura

- Domański R., 1976, *Zarys teorii procesów w systemie osadniczym*. Przegląd Geograficzny, t. XLVIII, z. 2.
- Domański R., 1993, *Zasady geografii społeczno-ekonomicznej*. PWN, Warszawa.
- Drobek W., 1999, *Rola miast zdegradowanych w sieci osadniczej Śląska*. Instytut Śląski w Opolu, Opole.
- Drobek W., 2002, *Polskie nowe miasta (1977-2001)*, [w:] *Przemiany bazy ekonomicznej i struktury przestrzennej miast*, J. Ślodziak, (red.). Uniwersytet Opolski.
- Drobek W., Heffner K., 1993, *Problemy i uwarunkowania restytucji praw miejskich ośrodka lokalnego*, [w:] *Problematyka lokalnych systemów osadniczych*, W. Maik (red.), Toruń.

proekologiczne), infrastruktura otoczenia biznesu (sieć bankowa, instytucje ubezpieczeniowe i inne obsługujące życie gospodarcze), dostępność komunikacyjna (położenie względem głównych dróg i linii kolejowych, planowanych autostrad, portów, lotnisk i przejść granicznych), skuteczność transformacji gospodarczej (rozwój sektora prywatnego, dotychczasowa aktywność inwestorów zagranicznych, zróżnicowanie branżowej struktury gospodarczej), aktywność marketingowa (działania lokalnych władz samorządowych na rzecz prezentacji miasta w różny sposób i w różnych mediach, upowszechnianie danych o możliwościach rozwoju), możliwości wypoczynkowe (bliskość terenów wartościowych przyrodniczo i kulturowo, wielkość i jakość bazy noclegowej), (www.regiozet@ppw.pl).

- Drobek W., Heffner K., 1994, *Koncepcja wsi kluczowych a procesy osadnicze na obszarach wiejskich*. Przegląd Geograficzny t. LXVI z. 1-2.
- Dziewoński K., 1962, *Procesy urbanizacyjne we współczesnej Polsce*. Przegląd Geograficzny, t. XXXIV, z. 3.
- Ginsbert A., 1965, *Ekonomiczne przesłanki rozwoju małych miast*, [w:] *Teoretyczne problemy rozmieszczenia sił wytwórczych*. Warszawa.
- Harańczyk A., 1998, *Miasta Polski w okresie globalizacji*. PWN Warszawa.
- Heffner K., 2000, *Rola małych miasteczek w rozwoju obszarów wiejskich*, [w:] *Przedsiębiorczość wiejska w Polsce i krajach Unii Europejskiej*, M. Kłodziński, B. Fedyszak-Radziejowska (red.). Instytut Rozwoju Wsi i Rolnictwa PAN, Warszawa.
- Heffner K., 2002, *Czynniki osadnicze wpływające na potencjał rozwojowy obszarów wiejskich*. Wieś i rolnictwo, nr 2 (1 15).
- Kachniarz T., 1993, *Zagospodarowanie przestrzenne małych miast*. Instytut Gospodarki Przestrzennej i Komunalnej, Warszawa.
- Kłodziński M., 1997, *Istota wielofunkcyjnego rozwoju terenów wiejskich*, [w:] *Ekonomiczne i społeczne uwarunkowania i możliwości wielofunkcyjnego rozwoju wsi w Polsce*, M. Kłodziński, A. Rosner (red.). Wyd. SGGW, Warszawa.
- Kulesza M., Koter M., 1998, *Kształtowanie się sieci miast na obszarze Polski Środkowej*, [w:] *Transformacja społeczno-ekonomiczna Polski Środkowej*. UŁ, Łódź.
- Kulesza M., Marszał T., 1998, *Małe miasta obszaru Polski Środkowej w okresie transformacji ustrojowej*, [w:] *Gospodarka przestrzenna miast polskich w okresie transformacji*, T. Markowski, T. Marszał (red.). Biuletyn KPZK PAN, z. 182, Warszawa.
- Kusiński W., 1993, *Rola małych miast w kształtowaniu lokalnych systemów osadniczych*, [w:] *Problematyka lokalnych..., op. cit.*
- Maik W., 1992, *Podstawy geografii miast*. Uniwersytet Mikołaja Kopernika, Toruń.
- Malanowski J., 1964, *Przemiany społeczne w podwarszawskim miasteczku*. Studia Socjologiczne, PWN, Warszawa.
- Matczak A., 2002, *Delimitacja zaplecza społeczno-ekonomicznego Łęczycy*, [w:] *Przemiany bazy ekonomicznej..., op. cit.*
- Michalski W., 1980, *Oddziaływanie małego miasta na najbliższe zaplecze na przykładzie Przedborza*. „Acta Universitatis Lodzensis, Folia Geographica”, seria 2, z. 22, Łódź.
- Potencjał rozwojowy sieci miast regionu łódzkiego*. Studia Regionalne nr 27, Rządowe Centrum Studiów Strategicznych, Łódź 2000.
- Rocznik statystyczny województwa łódzkiego*, 2001, 2002, 2003. Urząd Statystyczny w Łodzi, Łódź.
- Sobczyński M., Głowacka W., 2000, *Układ lokalizacyjny miast województwa łódzkiego a christallerowski model sieci osadniczej*, [w:] *Potencjał rozwojowy..., op.cit.*
- Sokołowski D., 1998, *Niektóre problemy definiowania pojęć geograficzno-osadniczych związanych z urbanizacją*. Czasopismo Geograficzne, t. LXIX, z. 2.
- Sokołowski D., 1999a, *Centralność miast Dolnego Powiśla*. Czasopismo Geograficzne, t. LXX, z. 3-4.

- Sokołowski D., 1999b, *Funkcje centralne w zbiorze małych miast i większych osiedli wiejskich w Polsce*. Przegląd Geograficzny, t. LXXI, z. 3.
- Sokołowski D., 1999c, *Zróżnicowanie zbioru małych miast i większych osiedli wiejskich w Polsce w ujęciu kontinuum wiejsko-miejskiego*. Uniwersytet Mikołaja Kopernika, Toruń.
- Stola W., 1988, *Struktura funkcjonalna obszarów wiejskich a relacje miasto-wieś w Polsce*. Przegląd Geograficzny, t. LX, z. 1-2.
- Szafrńska E., 2000, *Analiza funkcjonalna miast województwa łódzkiego*, [w:] *Potencjał rozwojowy*, op. cit.
- Szymańska D., 1998, *Nowe miasta w Polsce i ich struktura społeczno-ekonomiczna*. Czasopismo Geograficzne, t. LIX, z. 4.
- Świć H., 1994, *Rozwój miejskiej sieci osadniczej w makroregionie środkowowschodnim*. Czasopismo Geograficzne, LXV, z. 3-4. www.regioset@ppw.pl
- Zaniewska H., 1978, *Rola małych miast w kształtowaniu wiejskiej sieci osadniczej*. Miasto, nr 1, s. 11-17.
- Zdrojewski E., 1993, *Wybrane problemy aktywizacji społeczno-gospodarczej małych miast*, [w:] *Problematyka lokalnych...*, op. cit.